

Szabó Elemér

„Körül voltam én véve rendesen [...], ha nincs a film, akkor engem biztos, hogy börtönbe zárnak”

Interjú Ferenczi József egykori tsz-elnökkel, A határozat című dokumentumfilm kulcsszereplőjével

A dokumentumfilmet Ember Judit és Gazdag Gyula rendezte 1972-ben.¹ *A határozat*, amelynek eredeti címe „párthatározat” lett volna, mára filmklasszikussá vált. Bő tízéves betiltása után 1984-ben megkapta a legjobb dokumentumfilm díját a 17. Magyar Filmszemlén, a Nemzetközi Dokumentumfilm Szövetség pedig 1996-ban beválogatta minden idők száz legjobb dokumentumfilmje közé. Az „új gazdasági mechanizmus” diktatórikus leállításának idején az állampárt szervei tömegével hurcoltak meg sikeres szövetkezeti vezetőket.² A film ennek a „hadjáratnak” a természetrajzába enged bepillantást azáltal, hogy a hatalmas társadalmi károkat okozó folyamatot az elején, mintegy „kísérleti szakaszában” ragadja meg.³ *A határozat* kontextualizálása hozzájárulhat a korszak mélyebb megértéséhez, és a – mondhatni világhírű – filmkincsünk nagyobb kulturális

¹ A 105 perces fekete-fehér film operatőre Jankura Péter volt. Magyarországon nyilvánosan 1984-ben mutatták be. Ezt követően különböző filmfesztiválokon volt látható: 1985-ben Nyugat-Berlinben, Edinburgh-ben és Londonban, 1986-ban New Yorkban (Museum of Modern Art), a Minneapolis Film Festival keretében, 1987-ben Párizsban (Cinéma du Réel), 1996-ban Los Angelesben (Documentary). Budapesten a közelmúltban ismét műsorra tűzte az Uránia Nemzeti Filmszínház az *Íme, a szocializmus* című tematikus vetítéssorozat keretében (100 magyar dokumentumfilm a Magyar Művészeti Akadémia válogatásában). Az interjú a közönségtalálkozóval egybekötött filmvetítés eseményén készült 2015. június 1-jén. A film DVD-formátumban megjelent a Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet a Műcsarnok Nonprofit Kft.-vel együttműködésben létrejött BBS Archívum-projekt keretében, 2012-ben.

² Ezt vizsgálta Varga Zsuzsanna történész *Miért bűn a sikeresség? Termelőszövetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években* című tanulmányában (Varga 2012), illetve a 2013-ban megjelent *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában* című könyvének egyik fejezete (*Vésztre állva*) foglalkozik ezzel a témával (Varga 2013).

³ Győri Zsolt szerint a filmet azért tilthatták be, mert (a film alaptörténetével ellentétben) később sok esetben sikerrel jártak a helyi pártvezetők lejárató taktikái a tsz-elnökökkel szemben, és nem azért lett betiltva, mert ebben a filmben sikertelennek mutatkoztak ezek a taktikák. (Győri 2015: 115–116.) Az Uránia Nemzeti Filmszínház filmajánlója ugyanakkor a hatalom kudarcát hangsúlyozza: „A film a tsz-demokrácia kérdésével foglalkozik egy olyan, a létező szocializmusban nagyon ritkán előforduló esetet, kiélezett helyzetet vizsgálva, amelyben a tagság ellenszegül az elnök leváltására hozott járási határozatnak.” (http://www.urania-nf.hu/esemenyek/389/2015/06/01/_100-magyar-dokumentumfilm-a-hatarozat – utolsó letöltés: 2016. október 29.)

megbecsüléséhez. Ebben segít az itt következő interjú a 81 éves Ferenczi Józseffel, akit el akart mozdítani, „vissza akart hívatni” a párt (határozata) a felcsúti termelőszövetkezet elnöki pozíciójából, és akit a közgyűlés tagsága, amíg csak tehetett, védelmezett. Röviden így foglalható össze ennek a megfigyelő, eseménykövető, szituációs „direkt” filmnek a „dramaturgiai íve”.⁴

A hatalom cinizmusát, paternalizmusát, koncepciók eljárás módját a filmben megfigyelhető verbális és nonverbális kommunikáció, a szereplők szóhasználata, tekintete, gesztusai, hanghordozása, metakommunikációja egyaránt érzékelteti.⁵ Ezzel kapcsolatban Ember Judit így nyilatkozott: „Missziót teljesít, aki az emberi arcon, a hozzá tartozó gesztusrendszeren be tudja mutatni, hogy íme, itt van, itt látható, most hallható a hazugság maga.”⁶ Gelencsér Gábor szerint Ember és Gazdag „a korszak programadó dokumentumfilmjeit készíti el a BBS-ben”, közük *A határozatot*.⁷ A filmtörténész szerint

„Felforgató politikai jelentése miatt különös jelentősége van az ún. szituációs dokumentumfilmnek, amely egy előre nem belátható folyamatot követ nyomon (például *A határozatot*). A stilizációs eljárások mellett ez a módszer áll legközelebb a fikciós dokumentarizmushoz, amennyiben a hagyományos »valóságfeltáró« dokumentumfilm keretei között a valóság »dramaturgiáját«, azaz az eseményeket a maguk dramatikusan kifejlődésében képes megragadni.”⁸

⁴ Az 1960-as, 1970-es évek fordulóján a Balázs Béla Stúdió új nemzedéke által készülő „szociografikus pontosságra törekvő [...] dokumentumfilmek a hétköznapi élethelyzetek realista bemutatásával arra tesznek kísérletet, hogy az életanyag rögzítésében, feltárásában, megfigyelésében [...] személyes és konkrét történeteket mondjanak el. Mivel nem lehet cselekvő módon részt venni a valóság alakításában, a társadalmi-politikai jelenségek direkt leírásával próbálkoznak, [...] a »mindennapok szociológiája« felé fordulnak.” (Gelencsér 2002: 51.)

⁵ „A dohányfüst nyomasztó légkörénél már csak ennek a három pártembernek a stílusa nyomasztóbb. [...] A Kádár-arc hanghordozása, kedélyeskedő szófordulatai és nyelvtani hibái: »ez egy kontrax helyzet« [...] »Elő kell készíteni» a döntést, de a demokrácia látszatát fenntartva. »A filmvégi harsány nevetés bizonyossá teszi: Ferenczi sorsa felől nincs kétség, a szürke hetvenes évek zöttyögnek tovább.» (Dercsényi 2007: 115.)

⁶ Tarr 1981: 73.

⁷ Gelencsér 2002: 148. (BBS = Balázs Béla Stúdió.) „A dokumentarista módszer lehetősége [...] az emberi megnyilvánulásokban rejlik, [...] ezért van szükség »állapotszerű szituációkra«, hogy a gesztusok megszülethessenek. A dokumentumfilm keretei között ez a módszer a leg-tökéletesebben Gazdag Gyula [...] Ember Judittal közösen rendezett *A határozatot*ban valósul meg. [...] Gazdagék számára maga a szituáció is valóságos.” (Gelencsér 2002: 251.) *A határozatot* „keretjátéka” (a filmet keretező első és utolsó jelenetében a párt emberei „előkészítik” a közgyűlést, majd levonják a tanulságokat) ugyanakkor rekonstruált jelenetekből áll, ami felveti azt a filmtörténeti kérdést is, hogy mennyiben kapcsolható-e *A határozatot* a dokumentarista fikciós filmek későbbi trendjéhez, az úgynevezett Budapesti Iskolához, amely előszeretettel alkalmazza a megtörtént események rekonstrukcióját (lásd Dárday István *Jutalomutazás* című filmje). Egy másik analógia *A határozatot* és a Budapesti Iskola között, hogy a szituáció rögzítése itt is, ott is a *cinéma direct* módszerrel történik (egyes hanggal, gyakran két kamerával).

⁸ Gelencsér 2014: 127.

Tisztán megfigyelő módszerrel roppant nehéz „felforgató” társadalmi-politikai dramaturgiát „tetten érni” – e „nehézség” leküzdése, a „különös jelentőség” miatt nevezte *A határozatot* Kozák Márton a „műfaj csúcsteljesítményének” 1979-ben.⁹ Éppen ezzel összefüggésben alakult ki a későbbi Budapesti Iskola¹⁰ sajátos módszere, ti. a valós társadalmi szerepei miatt fontos civil szereplő „improvizációja” a megírt, rekonstruált, „eljátszott” történet keretei között.¹¹ Gazdag Gyula úgy fogalmazta meg a társadalmi dokumentumfilm célját, hogy mivel abban „mindenki közéleti emberként viselkedik a kamera előtt, a film szembe-sítheti őket, az eseményeket a társadalommal, amelynek elszámolni tartoznak”.¹² E rendezői szándék jegyében a következő beszélgetés megpróbál kapcsolódni a film társadalmi funkciójához.¹³

⁹ Kozák 1981: 85.

¹⁰ A Budapesti Iskola a hetvenes és nyolcvanas évek magyar filmjeinek egy jelentős, önálló irányzatát képviseli, amelyre a játékfilm és dokumentumfilm, e két hagyományos filmforma ötvözése, a fikciós és dokumentarista szemléletmód, formanyelv filmtörténeti szempontból is izgalmas és egyedi szimbiózisa jellemző. E dokumentum-játékfilmként vagy fikciós dokumentumfilmként is emlegetett alkotások a Balázs Béla Stúdió dokumentumfilmjeiből kinöve, a cseh újhullám és a cinéma vérité filmnyelvi elemeire támaszkodva újították meg a magyar filmet tartalmi és formai szempontból egyaránt (lásd bővebben Zalán 2005). A Budapesti Iskolát az a törekvés is fémjelzi, hogy a filmek – abban a relatíve tágabb játéktérben, amit a film intézménye a hetvenes években a nyilvánosság más intézményeihez képest lehetővé tett – radikálisabb módon tematizálják a korabeli szocialista társadalmi valóságot, és a pártállami szólamok, propaganda realitást eltakaró lepleit fellebbentsék, tabutit feszegetnek. Ennek következtében „egy új világ tárult a nézők elé ezekben a filmekben, egy »másik« Magyarország, egy letagadni, elhallgatni kívánt társadalmi állapot.” (Zalán 2005: 17.)

¹¹ Mivel nehéz a hatalom embereit tetten érni, ezért cselekvésük filmi kifejezése igényli a „megírt” (rekonstruált) történetet, valamint bizonyos distanciát a „filmszerep” (társadalmi szerep) és a civil szereplő személyes életvilága között. A Budapesti Iskola filmjeinek fikciós rétege a társadalmi valóság értelmezésének szolgálatában áll. Ezért is nevezi ezeket a filmeket Gelencsér Gábor a korszak „vizuális antropológiájának”. (Gelencsér 2014: 129.) Az iskola emblematicus szerzőpárosának, Dárday István és Szalai Györgyi filmjeiben a történet adott, de a civil szereplők a kamera előtt találkoznak, így társadalmi szerepeiket működtetik a kommunikációban.

¹² Kozák 1981: 81.

¹³ Gazdag Gyula módszerét Pócsik Andrea idézőjelesen az úgynevezett antropológiai filmezés, terepmunka „rész t vevő megfigyeléséhez” hasonlítja, amely az „önagyonülésezők rítusainak elemzése”, amiben a dokumentátorok „a korszak valóságábrázolásához képest szokatlanul »aktív- van« vesznek részt.” (Pócsik 2009: 295.) Ember Judit is úgy nyilatkozott, hogy a filmet „előre megfontolt szándék vezérli.” (Tarr 1981: 77.) „Koncepció nélkül nem lehet filmet csinálni. Nem az a baj, hogy valakinak prekoncepciója van, hanem hogy milyen az a prekoncepció. [...] Merev, görcsös vagy elég rugalmas ahhoz, hogy a forgatáson bekövetkezett, az előre elképzelthez mért változásokat, másságokat be tudja építeni.” (Barabás 2014: 3.) A „rugalmas prekoncepció” mint aktív rítusértelmező viszonyulás filmes eszközökkel az ún. antropológiai film fogalmát is felidézti. A Gergely András szerint „az antropológiai nézőpontnak Gazdag, Ember Judit és Gulyásék filmjei sok tekintetben meg tudnak felelni”, azokat „antropológiául» is lehet mérni”. (A. Gergely 2009: 308.) Visszatérve *A határozat* rekonstruált „keretjátékára”, annak rekonstrukciós módszere kapcsolható a Budapesti Iskolához, ami inkább a társadalmi szerepek „kommunikációs” viszonyainak megfilmesítésére épül, ugyanakkor a Budapesti Iskola módszerével szemben ebben a filmben a keretjáték pártemberei ismerik egymást és az újra „eljátszott rítus” szabályait, így ez inkább filmes rítus- vagy intézményelemzés, és nem a filmezés szituációjában először találkozó személyek közötti társadalmi szerepek kommunikációjának színrevitele.

A beszélgetésre a közönségtalálkozóval egybekötött filmvetítés előtt és után került sor 2015. június 1-jén az Uránia Nemzeti Filmszínházban. Az itt közölt szerkesztett átirat a több mint ötórás beszélgetés legfőbb mondanóiát foglalja össze és tematizálja; a szükséges stilizálás Ferenczi Józseffel egyetértésben történt.

□ *Szabó Elemér: Mielőtt a film konkrétumairól beszélgetnénk, szeretném felkérni egy kis bemutatkozásra, illetve arra, hogy idézze fel a forgatás előzményeit!*

Ferenczi József: Cibakházán születtem 1934-ben, háromgyermekes paraszti családban. Három hold földön gazdálkodtunk. Az akkori hivatalos jellemzésem szerint „kisparaszti származású” voltam. Nem is értem, hogy a filmben szereplő „elvtársak” milyen alapon tulajdonítottak nekem „polgári nézeteket”. Gyerekkoromtól kötődöm a mezőgazdasághoz, ugyanakkor az elemi iskola után Csepelre mentem inasnak, szerszámkészítő szakmát tanultam. Szüleim az öcsém továbbtanulását tudták vállalni, aki tanár lett, míg a bátyám fodrász. Az érettségit esti iskolában szereztem meg munka mellett, majd a debreceni Mezőgazdasági Akadémiára jártam, ahol mezőgazdászsként végeztem 1956-ban.¹⁴ Ezután brigádvezetőként dolgoztam a cibakházi gépállomáson, majd eljöttem főagronómusnak Tiszakécskére. Az alakuló, fejlődő tsz-ek keresték a jó szakembereket. Kaptam egy ajánlatot vezetői posztra Kunszentmiklósról, ahol 9000 hektárral sikerült megbirkózni még modern gépek nélkül. A gyerekek iskoláztatása miatt Pestre költöztünk, amikor a későbbi Vörös Október tsz-be hívtak üzemgazdásznak. Szakmailag rengeteget tanultam vezetőimtől ezeken a munkahelyeken. Végigjártam a ranglétrát, és 15 év munkatapasztalat állt mögöttem, amikor 1970-ben megkeresett a felcsúti küldöttség a bicskei járás mezőgazdasági osztályvezetőjével, párttitkárral, személyzetissel az élen, hogy vállaljam el az ottani tsz vezetését. Arra kértek, hogy menjek le, nézzem meg, mit lehet, mit tudnék kihozni a szövetkezetükből. Úgy gondoltam, hogy a megszerzett tudásomat fogom tudni kamatoztatni. Elvállaltam.

□ *Sz. E.: Milyen állapotok uralkodtak a szövetkezetben, amikor átvette? És mik voltak a tervei a szövetkezet jövőjére, fejlesztésére vonatkozóan?*

Az „Új élet” tsz ekkor szanálás előtt állt, veszteséges működése fizetésképtelenné tette, aminek láttam az okait. Sikerült például kiszállni egy másik szövetkezettel közösen is alig működtethető sertéstelepnek az üzemeltetéséből és hiteltörlesztéséből, amibe „belehajszolták”, és nagyon megterhelték a szövetkezetet. Természetesen felmértem a helyzetet, földet, épületeket, a tagság, a falu munkaképes lakosságának viszonyait, és megvolt úgymond a „haditervem”. Egyrészt kevés volt a földterület, 1800 hektárra jutott 600 dolgozó. Így még a későbbi ipari tevékenységhez kapcsolódó felgépítés után sem tudott megfelelő megélhetést nyújtani az embereknek. Másrészt, ekkor még sikeresen működhetek az „új gaz-

¹⁴ Ferenczi József az idei év szeptemberében vehette át gyémántdiplomáját a Debreceni Agrártudományi Egyetemen.

dasági mechanizmus” reformjai, amelyek lehetővé tették a melléküzemágak termelését.¹⁵ A politikai vezetés akkor még megengedte. Fehér Lajos, Nyers Rezső igazi közgazdászok voltak. Nem úgy, mint a reformok leállításáért később sikeresen lobbizó, szakmai felkészültséggel nem igazán rendelkező vezető káderek a nehéziparból. Ezt Varga Zsuzsa szépen leírja.¹⁶ A kiegészítő ipari tevékenység volt az egyetlen lehetőség a szövetkezet talpra állítására. Ebben láttam a kiutat, ebbe az irányba indultunk el.

□ *Sz. E.: Ezt még a filmben szereplő egyik pártfunkcionárius is elismeri. Idézem: „A mi törvényeink »biztosícsák«¹⁷ a szövetkezeteknek a tisztességes melléküzemi tevékenységet, Felcsúton mi nagyon jól tudjuk, hogy szükséges is, de ezek a... enyhén szólva mellékörejek nem szükségesek...”*

Pesthez, az irányításhoz közel lévő és a tagság arányaihoz mérten szintén kevés földdel bíró szövetkezetekben láttam, hogy jól működik ez a modell. A felcsúti fejlesztésekbe nemcsak a gyakorlati tapasztalataimat, szaktudásomat, hanem a szakmai kapcsolataimat, összeköttetéseimet, „kapcsolati tőkém” morális alapjait is befektettem. Ezzel szemben éppen, hogy erkölcstelenséggel vádoltak később a párt emberei. A szövetkezet tagjai szorult helyzetükben nagy ovációval, reménykedve megválasztottak, és én meg is akartam felelni a belém helyezett bizalomnak. Volt egy megbízható agronómusom, aki jól intézte a mezőgazdaság ügyeit, így én a fejlesztésekre, megrendelésekre tudtam koncentrálni. Kezdetben még az anyagbeszerzést is én intéztem. Dolgoztam reggel öttől este tízig, de egy év alatt kifizettük az összes tartozást.

□ *Sz. E.: Felidézné röviden, mégis konkrétan a fejlesztések területeit, irányait, a szövetkezet új gazdasági kapcsolatait, amelyek az ön vezetéséhez kapcsolódtak?*

Olyan eszközökhöz kellett nyúlni, amelyek az ipari tevékenységhez kapcsolódtak. Először húsz asszony csomagolt kakaót egy csokoládégyárnak, majd egy textilgyár adott gépeket és egyre komolyabb munkákat az új varrodánkknak, ahol szintén asszonyok dolgozhattak az egykori kastélyban. Fatelepünk részben saját

¹⁵ A gazdaság bizonyos mértékű liberalizálása után, „a reformfolyamat során a csoportérdek is »szalonképessé« vált.” (Varga 2012: 603.) **Az 1968-as reform eszmei előkészítése során kimondták**, hogy „mindkét tulajdon – az állami és a szövetkezeti – egyenjogú tulajdonforma” (Varga 2012: 601.) „Az új gazdasági mechanizmushoz leggyorsabban az agrárszektor alkalmazkodott, hiszen a reform elhárított a mezőgazdaság fejlődésének útjából számos ideológiai, jogi, szervezeti és anyagi akadályt.” (Varga 2013: 141.)

¹⁶ A hatékonyság és a szakértelem új követelménye „arra figyelmeztetett: nem lesz mindig elegendő a párthűség”. (Varga 2013: 161.) Ezzel a trenddel szemben „kialakult egy nehézipari lobbicsoport, amely arra az ideológiai axiómára is támaszkodhatott, hogy a szocializmus építésében a munkásosztályt illeti a vezető szerep”. (Varga 2012: 601.) „Kezdetből fogva fenntartásokkal, sőt ellenérzéssel viszonyultak az új gazdasági mechanizmushoz. Ők tehát döntően ideológiai merevségből, dogmatizmusból kerültek a reform ellenzőinek táborába.” (Varga 2012: 602.)

¹⁷ Estélyi Gyula elvtárs kijelentő módon is így fogalmaz. (Gazdag 1994: 43.)

alapanyagból raklapot kezdett gyártani, amire akkor nagy igény mutatkozott.¹⁸ Megszerveztem egy szerszámkészítő, géplakatos brigádöt is öt fővel. Volt esztergapad, marógép, sikköszőrű, és ebből fejlődött ki a fröccsöntés és a vasszerkezetek gyártása is. Olyan erős keresletnek tudtunk megfelelni műanyag termékeinkkel, hogy öt fő annyit produkált anyagilag, mint 500 hektár föld. Fizetőképessé vált, prosperált a szövetkezet. Felgépésítettük, rendbe raktuk a mezőgazdaságunkat is, és az itt fölszabadult munkaerőt máshol tudtam foglalkoztatni. Sőt az ingázók, vagy akik elmentek a településről dolgozni ipari területekre, kezdtek visszatérni, és hozták a szaktudásukat. Munkahelyeket tudtam teremteni, hiszen a szövetkezetnek szüksége volt a szakemberekre. Komoly szakembergárda jött itt össze.

□ *Sz. E.: Ez az egyik későbbi „vád” ön ellen a film szerint, hogy Pestről jönnek emberek a helyi szövetkezetbe dolgozni.*¹⁹

Két szakembert tudtam idehozni, azok tanították be a többieket, azokat a géplakatosokat, akik addig eljártak Felcsútról.²⁰ Növekedett a helyi szaktudás, szinte „szakoktatás” folyt, ahogy a varrodában is. A vasszerkezetek gyártásával már húsz fő foglalkozott, akik az akkor épülő áruházak, ábécék kivitelezésében jeleskedtek sokfelé az országban. Ma is működik nem egy épület ezek közül. Azt mondanám, hogy inkább mi mentünk Pestre több helyre dolgozni. Egy külkereskedelmi vállalatnál kaptam egy nagy lehetőséget: a hegesztőinket ajánlották volna ki Bécsbe egy híres hídépítő céghez. Megkötöttük a szerződést, a kiutazástól a szállásig minden le volt szervezve, de az indulás előtt két nappal visszavonták az útleveleket. Ez volt az első nyomásgyakorlás, 71-ben történt. Kezdődött az a folyamat, amelyben a politikai hatalom „betartott” a dolgozóimmak, megfosztva őket nemcsak a kereseti lehetőségektől, hanem attól is, hogy hazahozzák a modern technológiát. Arról volt ugyanis szó, hogy hosszú távon Felcsúton lesz a megrendelt elemek gyártása. Ezzel szemben olyan folyamatok indultak, amelyek kezdték gátolni a tevékenységemet. Nehéz erről beszélni.

¹⁸ „A melléküzemágak kevés befektetéssel oldottak meg olyan termelési feladatokat, például hiánycikknek számító termékek gyártását, mellyel hozzájárultak a kereslet és a kínálat egyensúlyának javításához.” (Varga 2013: 154.)

¹⁹ A filmben sokat emlegetett „Fischer-ügy” is ehhez kapcsolódik.

²⁰ Az Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Gazdaságpolitikai Bizottsága szerint „a termelőszövetkezetek az ipari részlegekben dolgozó munkásoknak és alkalmazottaknak olyan mértékben fizettek ki prémiumokat, különféle munkahelyi pótlékokat, hogy ezek az alapbérékkel együtt jelentősen meghaladták az állami vállalatokban azonos tevékenységek után fizetett órabéreket és pótlékokat. Ez egyrészt indokolatlan jövedelemaránytalanságokat szült a szövetkezetek és nagyipari vállalatok között, másrészt pedig a magasabb jövedelmek révén a termelőszövetkezetek »elszívta« szakmunkásokat az állami szektorból.” (Varga 2012: 604.) Varga szerint a munkásság különböző csoportjai közötti lehetséges feszültséget „a munkásság” képviselőiben fellépő pártvezetők „leegyszerűsítve, s egyúttal túldramatizálva »munkás-paraszt« ellentétként jelenítették meg”. (Varga 2013: 164.)

□ Sz. E.: *Felismerte tehát az akkori piaci lehetőségeket, korszerű igényeket (műanyag, raklapok, vasszerkezetek), amelyeket jó „menedzserként” össze tudott hangozni a szövetkezet és a település erőforrásaival nemcsak talpra állítva, hanem fejlesztve is azt.*

Igen, a pártpolitika zászlajára tűzhettem volna ahelyett, hogy meghurcoljon, hogy tönkretessen, és nemcsak engem, hanem a szövetkezetet is, ahol több mint száz embernek tudtam munkát adni. Megkeserítették az itt dolgozó emberek életét. Megbélyegezték, lejáratták az egész közösséget. Több ezer ember életébe tapostak bele, ha figyelembe vesszük a megrendelőinket is, és megszorozzuk ezt a kárt a későbbi koncepciós tsz-elnök-perek számával.²¹ Máig nem történt ez ügyben semmiféle felelősségre vonás. Én nem voltam, most sem vagyok semmilyen pártnak a tagja. Ugyanakkor a kisemberekért, a kétkezi munkásokért dolgoztam, de nem hagyták. Ráadásul ez a pár éves intenzív fejlesztés nem volt egyszerű történet, hiszen pénz, befektethető tőke nélkül kellett dűlőre jutni a gyárigazgatókkal, megrendelőkkel, anyagbeszállítókkal. Sok szervezést, tárgyalást igényelt. Az eredményeket értékelhette volna a pártpolitika úgy is, mint az ágazatok közötti együttműködés szép példáját. A párt regionális vezetői sokáig nagyon meg is voltak elégedve a szövetkezet működésével, annak ellenére, hogy nem igazán tudtam velük informális kapcsolatot tartani. Egyszer eleget tettem a meghívásuknak, és elmentem egy kártyapartira. Ők csak beszéltek a „dolgozók érdekeiről”, és mulatoztak hajnalig egy borospincében. Nekem erre nem volt időm. Én dolgozni akartam. Évente többször is bementem a pártközpontba, hogy megbeszéljük a szövetkezet ügyeit, és mindig dicsérték a fejlesztéseket. Egyik napról a másikra jöttek a támadások, vádaskodások. Ez is mutatja, hogy „felülről” jött az utasítás, és nem helyi, nem személyes konfliktusból fakadt.²² Hirtelen történt, ahogy a filmben is elhangzik egy tsz-tag hozzászólásában a kibővített vezetőségi ülésen, hogy minden előzetes figyelmeztetés nélkül egyszer csak „nekimennek baltával”.²³

²¹ Varga Zsuzsanna kutatása szerint „több mint ezer termelőszövetkezeti vezető ellen indult büntetőeljárás az 1970-es évtized első felében, ami azt jelenti, hogy e vezetői gárda 10–15%-a érintett volt”. (Varga 2012: 599.)

²² „A reformpárti és a reformot ellenző erők küzdelmének célkeresztjébe a termelőszövetkezetek kerültek.” (Varga 2012: 601.) Varga Zsuzsanna részletesen elemzi könyvében azt a lobbiharcot, amelynek ez lett az eredménye, és amelynek fontos momentumai Moszkva (Brezsnyev) kritikája (Varga 2013: 173) és Kádár „pálfordulása”. Nyers Rezső szerint Kádár empatikus volt az agrárproblémák iránt a reformidőszak alatt, ami később „csaknem az ellenkezőjébe csap át.” (Idézi Varga 2013: 172.) „Ezen felbátorodva a reform ellenzői a nehézipari lobbis képviselőivel karöltve célba vették az agrárszféra legsikeresebb szereplőit, a tsz-eket.” (Varga 2013: 172.) Kádár 1973. november 28-i KB-ülésen az érdekvizonyok boncolgatásával Varga szerint már a később „felmentett” agrár-lobbi vezetőknek „üzen”: „Lehetetlenség, hogy csoportérdek, tárcacé debates meg nem tudom még milyen szempontból valakik minden eszközt megengedhetőnek tartsanak: az se baj, ha nem tartják be a rendelkezéseket [...]. Ez olyan üzlet, amit nem szabad tovább folytatni, de az idevezető ösvényt is fel kell számolni.” (Idézi Varga 2013: 187)

²³ „[...] miért nem lehetett ezt novemberi gyűlésen valami kis hangját hallatni ennek a dolognak. Sehonnét semmi nem szűrődött ki. Kérem, a decemberi gyűlésen meg itt beolvasnak neki, sőt mi több, nagybaltával mennek neki, hogy hát mindent a fejre olvasnak nekije.” (Gazdag 1994: 46.)

□ Sz. E.: *Mielőtt beavatna az Ön ellen irányuló „hadjárat” részleteibe, elmondaná röviden, hogy mit jelenthetett az Ön munkája a felcsúti embereknek, és hogy mi volt a gazdasági racionalitása annak, hogy budapesti cégek vidékre telepítettek munkafolyamatokat?*

A gyárok jól jártak azzal, hogy olyan tevékenységeket, amelyekért kevesebbet tudtak volna fizetni a saját dolgozóiknak, „kiszerveztek” tsz-ekbe, mivel nekik több adót kellett fizetni. A tsz-ek is jól jártak, mert ebből tudtak gépesíteni, illetve a gépesítés miatt felszabaduló munkaerőt is ebből tudták foglalkoztatni. A gyárok is keresték a megbízható partnereket. Az az „országos probléma” sem volt igaz teljesen, hogy a szövetkezetek elvonják az iparból az embereket, hiszen ott is fejlődött, gépesedett a technológia, és volt felszabaduló munkaerő, ezeknek az embereknek is munkát kellett adni.²⁴ Helyi szinten felmértem a lakosság kompetenciáit, igényeit, szükségleteit, akkori „munkaerő-piaci” viszonyait. A szövetkezet bővülő keretein túl is tájékozódtam, és a vezetőséggel együtt segítettük az óvodát, iskolát, ami hozzájárult a fiatalok helyben maradásához. De a fiatalok letelepedését, családalapítását azzal is támogatta a szövetkezet, hogy besegített az építkezéseken fuvarral, vasmunkákkal, illetve ők maguk tudtak megcsinálni sok mindent, amihez a háttérrel biztosította a tsz. Valóban megindult egy munkaerő-visszáramlás Pestről, de ez nemcsak a tsz ügye volt, hanem a falué. Híre ment a település, mondjuk így: „lakosságmegtartó erejének”. Egy idő után volt miből szociális kérdésekkel is foglalkozni. Az időseknek is tudtam segíteni. Voltak, akik a téészesítéskor beadták mindenüket, már a tartalékaikat is felélték, és mégsem kaptak rendes nyugdíjat, mert egy központi rendelet kikötötte, hogy az csak tíz év munkaviszony után jár. Szüleim gondjait látva az ottani tsz-szel megfogadtam, hogy könnyíték az idősebb tagok sorsán. Azoknak az embereknek, akik nem tudták megszerezni a kellő nyugdíjalapot, mert mindig is „parasztizáltak”, egyfajta támogatást, nyugdíj-kiegészítést tudtam megszavaztatni a vezetőséggel. Ez is megszűnt, amikor a pártfunkcionáriusok elüldöztek Felcsútról, de mindaddig az emberek, idősek és fiatalok maximális támogatását éreztem és élveztem. Látták a munkámat, és azt, hogy mit tettem le az asztalra. Ők is dolgoztak becsülettel, nem kellett magyarázni, noszogatni senkit. Rögtön értették, hogy mit hogyan kell megcsinálni, és látták a munkájuk eredményét.²⁵ Járási szinten meg elindult az irigykedés, mivel én többet tudtam fizetni, mint a környékbeli tsz-ek. Ez az irigység is táplálta a lejáratomra irányuló, felülről szervezett későbbi kampányt. Csak azt nem vették figyelembe, hogy az ipari tevékenységhez nagyobb szakértelemre van szükség, amit meg kell fizetni.

²⁴ Azt is érdemes megjegyezni, hogy Varga szerint „a termelőszövetkezetek rugalmasan és sikeresen alkalmazkodtak a reformhoz, míg a nehézipari vállalatoknál az átállás nehézkesen haladt”. (Varga 2012: 601.)

²⁵ „A szovjet kolhozmodell kötöttségei sokáig korlátozták, hogy a tsz-ek [...] kisegítő tevékenységet folytassanak. Holott ennek Magyarországon mind a régi nagybirtok, mind a paraszti gazdaságok szervezetében megvoltak korábban a hagyományai.” (Varga 2013: 153.)

□ Sz. E.: *Fokozódik tehát a termelés, amit méltányos bérezés, gondoskodó szociális juttatások, településfejlesztés kísér elnöksége alatt. Azon túl, hogy a pártállami diktatúra nem szereti az önálló, „önjáró”, kreatív embereket, mégis konkrétan mivel, hogyan vádolták meg Önt a pártszervezet irányából és irányításával?*

Az ellenem irányuló hadjárat koholt vádjai, amelyek a filmben is szerepelnek, olyanok voltak, hogy túl nagy a fizetésem, „üzérkedek”, magasak a szövetkezet reprezentációs költségei, büntetett előéletű alkalmazok... Ment a mocskolódás, rágalmozás, amit a film be is mutat. Az egész háttérét onnan lehet érteni, hogy a pártközpont 1971-ben megtárgyalta a mezőgazdaság helyzetét. Leállították az „új gazdasági mechanizmust”, mivel a legfelső vezetés úgy látta, hogy komoly jövedelemkülönbség alakult ki a gyári munkások és a parasztok között.²⁶ Ugyanakkor azt nem vették figyelembe, hogy az iparosítással a munkásság helyzete javult addig erőteljesen, és ezt is ki kellett volna „egyensúlyozni”. A meghurcolt tsz-ek egy országos, hibás és erőszakos gazdaságpolitikai koncepció áldozataivá váltak. Példákat kellett statuálni. A pártközpont kitűzte azt a célt, hogy vissza kell szorítani a szövetkezetek melléküzemágait. Ezt később azzal indokolták a pártállam vezetői, hogy a „csoportérdek nem előzheti meg a társadalom érdekeit”.²⁷ Hirtelen megjelent egy cikk a *Népszabadságban*²⁸ és más napilapokban az addig sikeres tsz-elnökök lejáratására. Egységes médiahadjárat indult, a rádiót, televíziót is meg kell említenünk.²⁹ A humoristák klubjában

²⁶ „Néhány olyan kérdés, amely összefüggésbe volt hozható a reform úgymond »negatív hatásaival«, 1971 folyamán az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) elé került.” (Varga 2012: 604.) „Nálunk az eszközök és a jó munkaerő növekvő része a nagyon fontos állami szektorból fokozatosan a lazább, szövetkezeti és magánszektorba megy át. A kereseti viszonyok úgy alakulnak, hogy a lakosság viszonylag kis részének jövedelme gyorsan nő, jelentős munkástömegeké pedig nem, vagy csekély mértékben.” (Varga 2012: 605)

²⁷ „A jogalkalmazási kérdések között első helyen szerepelt a társadalmi, csoport- és egyéni érdek összehangolása, a keletkező ellentétek feloldása. [...] Gyakorlatilag frontális támadás indult a termelőszövetkezetek ellen 1973 első felében.” (Varga 2012: 608.) „Az elkövetkező években a Biszku Béla körül csoportosuló reformellenzék [...] igyekezett megregulálni, mi több, megfélemlíteni az agrár-lobbi helyi képviselői közül azokat a tsz-vezetőket, akik leginkább elköteleződtek az új gazdasági mechanizmus mellett.” (Varga 2013: 178.) Biszku vezette az úgynevezett Koordinációs Bizottságot, amelynek Varga Zsuzsanna kutatásai szerint meghatározó szerepe volt a reformok leállításában, a „szocialista törvényesség” jogi kidolgozásában.

²⁸ A lejárató kampányt példázza a következő korabeli idézet egy *Népszabadságban* megjelent cikkből: „Természetesen mi is jól tudjuk, hogy a közös gazdaságok kiegészítő tevékenységének is megvannak a maga vámszedői. Főleg olyan szövetkezetekben, melyekben gyengébb a vezetés, némelyek – a szövetkezeti mozgalomtól idegen szerencselovagok – a saját egyéni hasznukat hajhásszák. Az ilyen emberek rendszerint visszaélnak a szövetkezet bizalmával, ártnak a mozgalom jó hírnevének, tetteikkel társadalmi feszültséget idéznek elő. Éppen ezért, a párt- és állami szervek a megyében határozottan felléptek és a jövőben is fellépnek a vadhajítások, a törvénytörő próbálkozások ellen.” (Dr. Bíró Ferenc: Pest megye termelőszövetkezetei hasznosítják lehetőségeiket, *Népszabadság* 1972. október 29., 5.)

²⁹ „Az 1970-es évek elejétől a sajtóban a termelőszövetkezeteket lejárató kampány bontakozott ki. [...] Az újságcikkek szerint a kiegészítő tevékenység eltorzítja a szövetkezetek fejlődését, elvonja a vezetők és a tagok figyelmét a mezőgazdasági termeléstől, tisztességtelen versenyt jelent.” (Varga 2012: 600.)

abból a kérdésből faragtak kabarétréfát, hogy „hogyan is csinál egy tsz-elnök 200 forintból 400 forint hasznot”, mintha rendszerszinten és törvénytelen módon saját zsebre dolgoznának, sikkasztanának a tsz-ek vezetői. Egy fillért sem tudtak a későbbi perek során rám bizonyítani. Nekem 600 céggel volt szerződésem. Ezek a tárgyalások nagy reprezentációs költséggel jártak. Nem történt törvénytelenység. A Fischer-ügy pedig a következő volt. Az akkori főmérnököm hozta az álláshirdetésre oda dolgozni anyagbeszerzőnek. Mindketten jól végezték a munkájukat. Csak később derült ki, hogy a főmérnök ügynök volt, a Fischernek pedig nem volt rendben az erkölcsi bizonyítványa. Azt, hogy büntetett előéletű, tudnia kellett volna a személyzetisemnek is, de ő mindent rendben talált. Fischer fiai kimentek Izraelbe, így a nagy házának szobáit lányoknak adta ki albérletbe. Ez volt az az információ, amit csak az ügynök tudhatott, és mégis szerepelt a népi ellenőrök anyagában. Így jöttem rá, hogy a főmérnököm jelent. Körül voltam én véve rendesen. Egyébként jól dolgozott. Az tűnt fel utólag, hogy párttag létére nem járt a pártgyűlésekre, és rajtam keresték. Úgy tűnik, más fórumon érintkezett a döntéshozókkal. A tsz bukása után a főmérnököm, akit most nem nevezek meg, rögtön kapott egy jó állást, szerintem jutalmul. A jelenlegi életrajzában nem tünteti fel a felcsúti munkahelyét. Furcsa érzés találkozni az aljassággal úgy, hogy az ellenem dolgozó besúgót én magam veszem fel a munkatársaim közé. Tavaly felkerestem, hogy beszéljük meg a régi dolgainkat, de nem engedett be a lakásába. Azt mondta, hogy nincs nekünk mit megbeszélni. Ez a magatartás bizonyítja leginkább ügynöki múltját.

☐ *Sz. E.: Beindult tehát a nyilvános propagandagépezet, ami a már idézett hamis, reformellenes, a „dogmatikus” ideológiától eleve eltorzított közgazdasági megállapítást „bulvárosította”.*

Néztem a tévét, és meghűlt bennem a vér. Az esti „kabaréval” ágyaztak meg a másnaptól induló cikksorozatnak. Reggel mentem dolgozni, és az emberek nyugtattak meg, hogy ne törődjek semmivel, ők meg fognak védeni. A pártbizottság mindenféle mocskot szórt rám, ment a sárdobálás, hogy „bűnözőt foglalkoztatok” (Fischer-ügy), ami nagy felháborodást okozott a környéken. Feljelentett a „népi ellenőrzési bizottság”, és a rendőrség elhordta a melléküzemágakkal kapcsolatos iratokat az irodából.³⁰ Úgy hozták vissza, hogy semmit sem találtak. Később, amikor a megyei főügyész fellebbezésére újra kezdődött a per, akkor találtak egy szabálytalanságot a tűzoltó készülékekkel kapcsolatban. De a járási pártbizottság már korábban eldöntötte, hogy engem le kell váltani. Itt kezdő-

³⁰ „Sor került a Koordinációs Bizottság által szorgalmazott »társadalmi szervek« intenzív bevonására is. 1973-ban a népi ellenőrzési szervek egyedi és célvizsgálatai 788 mezőgazdasági szervezetet érintettek. [...] A termelőszövetkezetekkel kapcsolatban különösen nagy feladat hárult a népi ellenőrzésre 1968 után, mivel ez volt az egyetlen olyan szerv a rendőrség és az ügyészség mellett, amely a szövetkezet gazdasági tevékenységének minden vonatkozását ellenőrizhette.” (Varga 2012: 609.) „A Központi Népi Ellenőrző Bizottság formailag a kormányznak volt alárendelve, de valójában a pártvezetéstől kapta a feladatokat.” (Varga 2013: 185.)

dik a film.³¹ Kijelölték már az utódomat is, pedig még véget sem ért a vizsgálat. Varga Zsuzsa történész az ilyen eljárásokat a koncepciós perekhez hasonlítja.³² Ők már a vizsgálat előtt „határoztak”, de én nem változtattam, nem mondtam le. Tettem tovább a dolgom, és végigcsináltam minden vizsgálatot. Nem hagyhattam ott a tsz-t. Az emberek bíztak bennem, és támogattak.³³ Másrészt tudtam, hogy tiszta vagyok. Törvényesen működött a szövetkezet, és én helyre is igazítottam többször a párt embereit, de érvelésem nagy részét Aczél György kivágatta a filmből. Volt egy hosszabb, többórás verzió, amit én is láttam még a filmgyárban, de az eltűnt. Nem sikerült eddig megszereznem. Úgy tudom, hogy 16 óra felvételből lett végül bő másfél óra. Örülök, hogy most elmondhatom azokat a dolgokat, amik kimaradtak a végző verzióból.

□ *Sz. E.: Igen, a filmben, ha energikusan is, mégis viszonylag ritkán, megfontoltságot tükrözve szólal meg, mint aki morálisan fölötte áll az álságos sárdobálásnak. A film utolsó felirata szerint később mégis sikerült lemondatniuk.*

Nem sikerült nekik először leváltatniuk a tagsággal, pedig mindent megpróbáltak. Azzal is fenyegették a tagságot, hogy a szövetkezet nem lesz hitelképes, de ezt láthatjuk a filmen.³⁴ Folytak a perek, vizsgálatok, és az egyik párttag figyelmeztetett, hogy már ki van jelölve az utód, és hogy „mindenképpen megcsinálják a boncolást”. Folyamatos nyomás alatt tartottak. A gyerekeim jövőjével kapcsolatosan is kaptam fenyegetést, hogy nem tanulhatnak majd tovább. Az utolsó csepp az volt a pohárban, amikor megtudtam, hogy elvonják az úti-költségemet, ugyanis én Pestről jártam dolgozni. Ezt már nem tudtam elviselni.

³¹ Győri Zsolt *Indiánok és téveszelnökök: két esettanulmány az államszocializmus „boncasztaláról”* című tanulmánya szoros olvasással elemzi a filmet, felmutatva a hatalom kriminalizáló, marginalizáló stratégiájának finomszerkezetét, a „koncepció” megkonstruálását és alkalmazását. (Győri 2015: 108–116.)

³² „Váltak olyan sajátosságai az eljárásnak mind a nyomozati, mind az ügyészégi, mind pedig a bírósági szakasz során, amelyek koncepciós jelleget adtak az ügyeknek. [...] Az 1950-es évek koncepciós pereivel [...] szemben a tsz-ellenes kampány és főleg a bírósági ítéletek sorozata elhallgatta, hogy itt ideológiai-politikai természetű ügyekről volt szó, és inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy »köztörvényes bűnözőket« ítéljen el.” (Varga 2012: 618.) Ehhez a koncepcióhoz kapcsolódik a morális lejáratás is, amit a filmben „előkészítésnek, módszernek” neveznek a pártemberek.

³³ „A tsz-elnökök különleges csoportot képeztek a gazdasági vezetők rétegén belül. Őket nem kinevezték, hanem választották. Mi több, 1967 után már titkos szavazással. A tsz-elnököknek tehát nemcsak a járási, megyei pártvezetők felé kellett megfelelniük, hanem a tsz-tagság felé is. Ebből a situációból számos konfliktus származott, főleg amikor az elnök a tagság érdekeit képviselve ellentmondott a helyi politikai vezetésnek. Az 1970-es évek első felében, amikor az országos politikában megindult a tsz-ellenes offenzíva, sok helyi pártvezető érezte úgy, eljött az idő a visszavágásra. A tsz-vezetők elleni bírósági eljárások megindításában tehát nemcsak a »magaspolitika« volt a kezdeményező, hanem szerephez jutottak a helyi tényezők is.” (Varga 2013: 196.) Erre a helyi szintre is utal Ferenczi József az interjú másik helyén, amikor a környezet irigységéről beszél.

³⁴ „Aki mellette [az elnök mellett] adja le a voksát, az rendelkezzen legalább tízmillió forinttal. Ugyanis a megbízhatóság megvonása, az a Nemzeti Bank irányában is bizonyos jelentőséggel bír. Felmondják az összes hiteleinket és nem adnak újabb hiteleket. Ha ezt a részét megértjük, akkor talán dönteni képesek vagyunk. Ha ezt a részét nem értjük meg, akkor esetleg magunk alatt fűrészelünk. Azt hiszem, hogy így kell tálalni ezt a kérdést.” (Gazdag 1994: 48.)

Valamikor 73 elején kiírtam magam betegszabadságra. Idegileg megviseltek az események. Miután hosszabb ideig nem voltam jelen, tönkre is ment a tsz. Még a párttitkárt is leváltották. Azok a cégek, akiket én vittem oda, nem látták biztosítva az együttműködést nélkülem. Én annyit mondtam nekik, hogy fontolják meg a jövőt, és döntsenek belátásuk szerint, de engem folyamatosan támadnak. Elmaradtak a megrendelések. Abban, hogy nem mertem vállalni tovább az elnökséget, ugyanakkor az a tapasztalat is közrejátszott, hogy rádöbbsentem a propaganda-média hatalmára. Arra, hogy tulajdonképpen két perc alatt elintézték. Az utódom, akit meg is választottak erőszakkal, csak egy évig volt a hivatalában, mert elzavarták. A szövetkezetet pedig az alcsúti tsz.-hez csatolták.³⁵

□ Sz. E.: *Mi lett a „koncepció per” hivatalos végeredménye?*

Egyetlen szabálytalanságot találtak csak másfél év alatt. A járási ügyészség elsőfokon jóhiszeműség miatt felmentett, de a fehérvári megyei ügyészség ezt nem hagyta jóvá, így még egy évig húzódott az ügyem.³⁶ Végül csak volt a tűzoltó készülékekkel probléma. A készülékek felújítását, ellenőrzését végző szolgáltató melléküzemünk, ami szintén jól teljesített, nem hagyhatott készülék nélkül senkit arra az időre sem, ameddig a javítás tartott. Ezért vásároltunk újakat is, amelyek bekerültek az ellátási folyamatba. Itt is dolgozott öt fő. Ezt kereskedelmi tevékenységnek minősítették, amire nem volt engedélyünk. A főkönyvelőnek ezt jeleznie kellett volna. Kaptam végül négy hónap felfüggesztett börtönt, és a tsz-t 400 000 forint bírságra büntették. A sok rágalmából tehát csak egy maradt, ami tulajdonképpen életszerűtlen abszurditás, de ebbe tudtak belekapaszkodni.³⁷

³⁵ „Közismert, hogy a 1970-es évek elején felerősödtek azok a nézetek, amelyek – a hazai állami gazdaságok »példáira«, valamint a szovjet és a bolgár gyakorlatra hivatkozva – a nagyüzemi gazdaságot a nagy területtel azonosították. Ennek hatására a »minél nagyobb, annál szocialistább« felfogás jegyében elkezdődtek a tsz-összevonások.” (Varga 2013: 210.)

³⁶ A Bicskei Járásbíróság 1974. április 23-án hozott ítéletet elsőfokon 197/1973/11. ügyirat-számmal, melyet a Székesfehérvári Megyei Bíróság változtatott meg a 453/1974/11. számú másodfokú ítélettel, 1975. március 11-én. (Forrás: a Ferenczi József tulajdonában álló másolat a másodfokú ítéletről, levéltári bibliográfiai adatok nem ismertek.)

³⁷ Részlet az ítéletből: „A vádlottak [...] tevékenységüket a rosszul értelmezett csoportérdek kapcsán fejtették ki. [...] A megyei bíróság [...] a kiszabott szabadságvesztések végrehajtását felfüggesztette. A próbaidő tartalmának a meghatározása során a megyei bíróság különös figyelmet fordított arra, hogy az utóbbi időben elszaporodtak az ilyen jellegű cselekmények. Ezért az általános visszatartás huzamosabb próbaidőt tesz szükségessé annak érdekében, hogy az ilyen tevékenységre hajlamos termelőszövetkezeti és egyéb csoportok vezetői látszólagos csoportérdekért se tanúsíthassanak törvénybe ütköző magatartást. A vádlottak cselekményének jellege az új gazdasági mechanizmus szerepének fel nem ismerését igazolja. Közrehatott az a bizonytalanság is, ami a megelőző néhány esztendőben a csoportérdeknek és az össznépi érdekeknek az összhangba hozása kapcsán mutatkozott.” Idézet a Székesfehérvári Megyei Bíróság 453/1974/11. számú másodfokú ítéletéből. (Forrás: a Ferenczi József tulajdonában álló másolat a másodfokú ítéletről, levéltári bibliográfiai adatok nem ismertek.)

□ Sz. E.: *Hogy kezdődött a forgatás? Mit gondolt Ön akkor ennek a dokumentumfilmnek a szerepéről, hogyan élte meg?*

Ember Judit és Gazdag Gyula elmentek a bicskei pártbizottsághoz, és olyan szövetkezetek után érdeklődtek, ahol valamilyen „problematikus” helyzetet találhatnak, amit a tervezett filmjük be tudna mutatni, fel tudna tární. Két ilyen tsz került szóba. A másikban tényleg voltak problémák, sikkasztások, törvényteleniségek, de mégsem oda mentek, hanem hozzánk. Annak párttag volt a vezetője, úgymond „védett személy”, és gondolom, azért sem azt a szövetkezetet javasolták nekik, illetve a lejárato cikk után adott voltam mint „téma”. A filmesek feljöttek a lakásomra egy kis „környezettanulmányt” végezni, és arra kértek, hogy engedjem meg, hogy felvegyenek egy tervtárgyaló, zárszámadó közgyűlést, brigádgylélelt stb. Elmondták, hogy különböző folyamatokat követnének, rögzítenének, mivel a tsz-demokrácia működéséről szeretnének filmet készíteni.³⁸ Persze, hogy megengedtem, nagy örömmel vettem. Tudtam, hogy a rágalmak hamisak! Szépen megcsinálták a filmet.³⁹ Össze is vágták, meg is mutatták, rögtön be is tiltották. Illetve, ha jól tudom, háromszor vágatták át, míg végül elfogadták, és mehetett a dobozba.⁴⁰ Nekem is fontos volt ez a film, hiszen úgy gondoltam, hogy a nyilvánosság meg tud védeni a támadásoktól, és ezt, mint a film egyik lehetséges célját, meg is fogalmaztuk. Nem volt titkolnivalóm. Ma is azt gondolom, hogy ha nincs a film, akkor engem biztos, hogy börtönbe zárnak. Nem kellett ehhez bemutató. A hatalom tudta, hogy létezik, és azt, hogy bezárjanak, már nem merték megtenni. Az volt az igazán nagy művészet, hogy rá tudták venni a párt helyi vezetőit a szereplésre.⁴¹ Olyan megnyilatkozásaik voltak a kamera előtt, amelyeket nem lett volna

³⁸ Ember Judit a forgatókönyvről: „A forgatókönyvben a szövetkezeti demokrácia mindkét oldalán bemutatását ígértem egy termelőszövetkezeti elnökválasztás apropóján. Épp ezért a film jelenetei főként gyűlések, ahol a vezetők és a vezetettek még látványban is egymással szemben ülnek.” (Tarr 1981: 77.)

³⁹ Nem tudunk arról, hogy a filmesek beavatkoztak volna az eseményekbe. A filmzés megfigyelő jellegét csak kiemelik a kamerákra tett utalások a filmben, és ezért is hagyhatták benne például azt, amikor a gyűlés vezetője azzal nyugtatja a résztvevőket, hogy ne is vegyenek tudomást a filmzésről. A nyilvánosság hangsúlyozása ugyanakkor összekapcsolható a hatalom képviselői részéről fenyegetően hangsúlyozott „morális felelősséggel”, illetve konkrétan az akkor zajló, lejárato médiahadjárattal is.

⁴⁰ A filmet hivatalosan csak filmfőigazgatósági engedéllyel lehetett vetíteni, tehát sehogyan sem. (Hammer 2009: 269.)

⁴¹ Ember Judit a forgatásról: „A két vb-ülés a film elején és végén a mi kérésünkre ült össze, ha úgy tetszik nekünk játszottak. S csak mert azt mondhattak, amit akartak, valószínűleg úgy csináltak, ahogy szokták. [...] [A] filmi hatás olyan, mintha a valóság magától nyílt volna fel, hogy megmutassa szerkezetét.” (Tarr 1981: 77.) A végső nevetés kimerevített képkockája hangsúlyozza a civil színészi játékot, aminek akkor „hát vége”, mint a filmjátéknak is, ami nem akarja becsapni a nézőt. Ugyanakkor Győri Zsolt a „játék” konstrukcióját az ott megkonstruáltan „bűnös téveszelnők” valóságidegen karakterével kapcsolja össze. (Győri 2015: 110–111.) A hatalmuk biztos tudatában „szereplő” pártemberek filmen kívülre szánt mosolya (hiszen ezért koppinthat az asztalra a vágást, csapót imitálva Estélyi elvtárs) ezt a biztonságérzetet sugározza. A leleplezés-lelepleződés így megkettőződik, tartalmi és formai értelemben egymásra vetül, megerősödik.

szabad nyilvánosságra hozniuk. Be tudták őket húzni a csőbe.⁴² Nagyon ügyesek voltak az Ember Juditék általa is, hogy az ő pénzükön csináltak ellenük filmet. Köztünk baráti, bizalmi viszony alakult ki. Később is tartottam a kapcsolatot Ember Judittal. Többször meglátogattuk, feleségemmel ott voltunk a temetésén is. Sajnálom, hogy mellőzte őt a filmes szakma, és a sok jó dokumentumfilmje miatt a „kulturpolitika”.⁴³ A *határozat* kapcsán is a filmkritikusok mindig Gazdag Gyulát emlegetik, aki kiment Amerikába, pedig együtt csinálták. A hatalom egy „jól működő” tsz-demokráciáról akart propagandafilmet, bizonyítandó, hogy itt demokrácia van, amelyben leváltják a „rossz” elnököt, csak aztán nem ezzel találkoztak, illetve egy működő demokráciával, ahol a tsz-tagság megvédi az elnökét. A józan paraszti ésszel bíró embereket mégsem lehetett becsapni ezzel a „visszahívással”. Aki a gyűlésen támadóan szólalt fel, az párttag volt, és őket „eligazították”. Szereztem a közgyűlésre⁴⁴ egy jogászt, aki ott ült mellettem a pulpituson. Ő tette helyre a szavazást, mert el akarták sumákolni az eredményt. Meghívtam az ügyészt is, aki a filmben is felszólal, hogy nem tud nyilatkozni a vádakkal kapcsolatban, hiszen még tart a vizsgálat. Ez is fontos volt, mert végül is a párt „prekonceptiója” ellen szólt.

□ Sz. E.: *Állítólag azok a pártfunkcionáriusok el is veszítették pozíciójukat, miután a filmet levetítették a pártközpontban. Gulyás Gyula filmrendezőt idézem: „repültek, mint a Szputnyik.”*⁴⁵

Csak 84-re változott meg úgy a helyzet, hogy kikerülhetett a dobozból és bemutatható lett a film, azzal együtt, ahogy azok viselkedtek, és ami a részemről elhangzottakból is bennmaradhatott. Volt valahogy a 80-as évek elején egy vetí-

⁴² Az „(ön)leplező gesztusokat és beszédmódokat valós társadalmi folyamatok közepette, kiélezett drámai helyzetekben tetten érni és rögzíteni igen nehéz feladat, ami talán egyedül Gazdag Gyulának és Ember Juditnak sikerült a demokrácia lehetőségeit »éles« helyzetben vizsgáló szituatív dokumentumfilmjükben, *A határozatban*.” (Gelencsér 2002: 270.) Messzemenően igaz van Gelencsér Gábornak a film egészét illetően, ugyanakkor véleményem és interjúalanyom szerint is a „legélesebb” helyzet a keretjáték rekonstrukciós eljárása lehetett, amelyről Hammer Ferenc így ír: „*A határozat* a maga nemében egyedülálló darab, hiszen a szocializmus hatalomgyakorlásáról ennél élesebb és leleplezőbb film kevés készült. [...] Rejtély, hogyan mehettek bele a járási vezetők abba, hogy a dokumentumfilmek rögzítsék összeesküvésüket.” (Hammer 2009: 269.) Valószínű, hogy a „játék” feledtette a tényszerű látnivalót, ami a módszer használhatóságát mutatja. A kétkamerás felvétel abban is segíti a megfigyelő filmet, hogy a szereplő nem tudja pontosan, hogy melyik kerül felhasználásra, nem is beszélve a varió rejtett lehetőségeiről, és *A határozatban* sok a közeli felvétel.

⁴³ Herskó János nekrológiájában Ember Juditot a legtitkosabb magyar filmrendezőnek nevezte, mivel csaknem minden filmjét betiltották: „Te voltál a legbetiltottabb ember Magyarországon.” (Herskó 2014: 27.)

⁴⁴ Az ominózus közgyűlés 1972. február 15-én zajlott. Erről a film feliratozása tájékoztatja a nézőt.

⁴⁵ Gulyás Gyula filmrendező a közönség sorai között részt vett a vetítés utáni beszélgetésen, a filmben szereplő pártfunkcionáriusok „letételéről” szóló információ tőle származik (szóbeli közlés). A Gulyás testvérek *Ne sápadj!* című filmje szintén egy „letett”, börtönt is megjárt, tehát valamikor jól teljesítő tsz-elnökkel foglalkozik, a „hadjárat” után. Ez a filmszociográfia 1981-ben készült, bemutatására 1983. március 31-én került sor.

tés a Kossuth Klubban, amit akkor a rendőrség még megzavart. Ezt Szomjas György filmrendező mesélte el.

□ *Sz. E.: Volt valamilyen kapcsolat a film további sorsa, utóélete és az Ön későbbi pályafutása között?*

Nagy nehezen a Történelmi Hivataltól is kaptam anyagokat. 1986-ig megfigyelés alatt álltam, amit „politikai, ideológiai diverzióval” indokolnak a dokumentumok. Az egyik „szigorúan titkos és különösen fontos”, 86-os operatív tájékoztató beszámol arról, hogy az „ellenzéki mű” New York-i vetítésén nagy botrány, felháborodás tört ki a magyar emigránsok között a film betiltásával, a cenzúrával kapcsolatosan, és hogy egyáltalán ilyen dolgok történhettek itt a hetvenes években.⁴⁶ Tehát csak 1986-ban szüntették meg a megfigyelésemet, addig lehallgatták a telefonomat. Nem volt könnyű elhelyezkednem a perek után. Utánam nyúltak, ellehetetlenítettek, nem kaptam a végzettségemnek megfelelő munkát. Nem volt könnyű talpra állni. Egy fagyaltos cég kereskedelmi beosztottja lettem, és ruhákat szabtam esténként, hogy kiegészítsem a családi kasszát, de túléljük. Volt egy szívmitétem 89-ben, ezután rokkantosítottak. Leszálalékoltak, de nincs nagy nyugdíjam. A nagy bánatom, ami miatt még most is keserű a visszaemlékezés, hogy a rendszerváltás után sem mondott senki semmit, se pro, se kontra.⁴⁷ Azért is örültem ennek a vetítésnek, beszélgetésnek, mert ahogyan hiszem, hogy akkor ez a film megmentett a börtöntől, úgy lehetséges, hogy ma is segítheti az elmaradt számvetést, és nem csak az én ügyemben. Ez a kiváló dokumentumfilm előmozdíthatja a társadalmi igazságosságot, erkölcsi jóvátételt, hiszen nemcsak a korszakba enged betekintést, hanem annak áldozatait is képviseli.

⁴⁶ Részlet az 1986. április 18-i keltezésű, 67–52–1/76/86. számú belügyminisztériumi feljegyzésből: „A rendezvényen kb. 180 fő vett részt. A vetítést követő vitában főleg a cenzúráról esett szó [...], de elhangoztak Nagy Imrével és Kéthly Annával kapcsolatos kérdések is. A következő hónapokban a magyar emigránsok tervezik további ellenzéki dokumentumfilmek bemutatását. [...] A filmvetítéssel párhuzamosan szervezett Aradszky–Koós–Kovács Kati előadást szélsőséges magyar emigránsok megpróbálták megakadályozni. Az előadást 2 óra késéssel, rendőri beavatkozás után tudták csak elkezdni.” (Forrás: a Ferenczi József tulajdonában álló másolat a feljegyzésről, levéltári bibliográfiai adatok nem ismertek.)

⁴⁷ „Nem vizsgálta meg senki, hogy milyen anyagi veszteséget eredményezett a termelősövetkezetek elleni támadás a nemzetgazdaságnak, mint ahogy azt sem, hogy milyen erkölcsi kárt okozott a koncepció perek tortúrája a tsz-elnököknek és családjaiknak, s magának az egész szövetkezeti szektornak.” (Varga 2012: 621.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- 100 magyar dokumentumfilm – A határozat.* Uránia Nemzeti Filmszínház weblap. http://www.urania-nf.hu/esemenyek/389/2015/06/01/_100-magyar-dokumentumfilm-a-hatarozat – utolsó letöltés: 2016. október 29.
- A. Gergely András 2009: A szubjektív dokumentarizmus antropológiája. „Ortodox” és „neológ” irányzatok a BBS valóság-interpretációiban. In: Gelencsér Gábor (szerk.): *BBS 50. A Balázs Béla Stúdió 50 éve.* Múcsarnok, Balázs Béla Stúdió, Budapest, 301–318.
- Barabás Klára 2014: A legbetiltottabb rendező. In: Barabás Klára (szerk.): *Hagyjátok beszélni Ember Juditot...* Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 3–23.
- Dr. Bíró Ferenc 1972: Pest megye termelősövetkezetei hasznosítják lehetőségeiket. *Népszabadság* 1972. október 29., 5.
- Dercsényi Dávid 2007: A határozat. In: Bori Erzsébet – Turcsányi Sándor (szerk.): *303 magyar film.* Gabo Könyvkiadó, Budapest, 115.
- Gazdag Gyula 1994: *Képes Könyv 1968–1979.* Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Gelencsér Gábor 2002: *A Titanik zenekara.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Gelencsér Gábor 2014: *Az eredendő máshol. Magyar filmes szólások.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Győri Zsolt 2015: Indiánok és téeszelnőkök: két esettanulmány az államszocializmus „boncasztaláról”. In: Győri Zsolt – Kalmár György (szerk.): *Tér, hatalom és identitás viszonyai a magyar filmben.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015, 98–117.
- Hammer Ferenc 2009: A megismerés szerkezetei, stratégiái és poétikái. In: Gelencsér Gábor (szerk.): *BBS 50. A Balázs Béla Stúdió 50 éve.* Múcsarnok, Balázs Béla Stúdió, Budapest, 63–73.
- Herskó János 2014: Nekrológ. In: Barabás Klára (szerk.): *Hagyjátok beszélni Ember Juditot...* Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 26–28.
- Kozák Márton 1981: Beszélgetés Ember Judittal. In: Durst György et al. (szerk.): *Beszélgetések a dokumentumfilmről.* Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 81–89.
- Pócsik Andrea 2009: Az emberhez méltatlan élet kereteiről – „közös indulattal”. A szegénység és a társadalmi távolság ábrázolása a hatvanas-hetvenes évek BBS-dokumentumfilmjeiben. In: Gelencsér Gábor (szerk.): *BBS 50. A Balázs Béla Stúdió 50 éve.* Múcsarnok, Balázs Béla Stúdió, Budapest, 267–300.
- Tarr Béla 1981: Beszélgetés Ember Judittal. In: Durst György et al. (szerk.): *Beszélgetések a dokumentumfilmről.* Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 72–79.
- Varga Zsuzsanna 2012: Miért bűn a sikeresség? Termelősövetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években. *Történelmi szemle* (54.) 4. 599–621.
- Varga Zsuzsanna 2013: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Zalán Vince 2005: „Reményeink lombtalanodása?” In: Zalán Vince (szerk.): *Budapesti Iskola. Magyar dokumentum-játékfilmek 1973–1984.* 36–54. Magyar Dokumentumfilm Rendezők Egyesülete, Budapest.